

A Fake Book Called Arif Qazvini's Unpublished Works

Saeid Pourazimi *1

Received: 19/08/2024
Accepted: 16/11/2024

Abstract

In 1321, Seyyed Hadi Haeri (Kouros) published a collection of poems by Aref Qazvini that had previously appeared in the book *Selections from the Divan of Aref Qazvini* (edited by Sir Dinshah Selisiter Irani) and *Arefnameh of Hazar* (a compilation of correspondence between Aref and Mohammad Reza Hazaar Shirazi), along with several other poems, under the title *Volume Two of the Divan of Aref Qazvini* at the Golbahar of Kerman Trading Company (in Tehran). In 1372, Haeri published the book *Unpublished Works of Aref Qazvini*, which pursued the changes, distortions, omissions, and other transformations in Aref's poetry intending ideological, religious, political, and expedient motivations. He followed his tasteful changes, to correct linguistic errors (grammatical, logical, semantic), slips of the tongue, and prosodic issues from this book, to erase Aref's sharp criticisms of the clergy, to reshape him as an anti-Reza shah figure and an opponent of monarchy, to eliminate Aref's (national poet) satirical and biting remarks, and finally to use omitted verses with arbitrary manipulations in fake poems.

* Corresponding Author's E-mail:
s.pourazimi@basu.ac.ir

1. Department of Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.
<https://orcid.org/0000-0001-5422-0621>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

انجمن نقد و بررسی ادبیات فارسی

Iran Academy of
Literary Criticism

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 17, No. 67

Autumn 2024

Research Article

Keywords: Aref Qazvini, Sayyed Hadi Haeri (Korouh), fake works, Arif Qazvini's unpublished works

Extended Abstract

In 1993, Javdan Publications released a book by Haeri with the alluring title *The Unpublished Works of Aref Qazvini*. In this book, Haeri fabricated poems and falsely attributed them to Aref, creating a significant source of deviation in both the publication of Aref's collected works and the literary study of his poetry and thought. Haeri's fabricated poems, attributed to Aref, found their way into various collections of Aref's works, leading researchers to base their judgments about Aref on these inauthentic pieces. Haeri included numerous related and unrelated details and images to bulk up the book, without attaching a single original document or manuscript by Aref to prove the authenticity of works. Instead, he provided only the assertion that "this poem has not appeared in any of the previous editions of Aref's collected works and is being published for the first time", thereby misleading readers. Regardless of the evident inconsistencies between these poems and Aref's poetic and intellectual style, it remains highly implausible that there would be no surviving manuscript of even a single verse from any of these dozens of alleged poems. Moreover, one may wonder why not a single verse from any of these dozens of alleged poems has appeared in newspapers or within Aref's known letters or notes. For this very reason, Haeri has refused to offer an explanation on how he accessed these poems, as there was no authentic source he could cite. Being a poet with his own collections and manuscripts, he could easily alter the works of other poets—and indeed, he did. With conscious intent and varied personal motivations, and relying on his own personal flair, Haeri deliberately distorted and ruined Aref's collected works. Disregarding the authenticity of the text, he took on the role of an

arbitrary editor, removing the grammatical, metrical, and semantic deviations in Aref's poetry in an attempt to accentuate the distinctions in his edition and elevate his own work. Haeri appropriated Aref's voice to fiercely criticize Reza Shah, defend Modarres, confront Iraj Mirza, and yield to the deceitful clerics. Aref, in his poetry, launched fierce attacks on two traditional power structures in Iran: the political institution (the Qajar dynasty) and the clergy. In turn, Haeri endeavored, through various means, to neutralize the sharpness of Aref's critique of the clerics and the religious establishment. Furthermore, Haeri, who harbored a deep disdain for Reza Shah, resolved to portray Aref as an anti-Reza Shah figure by distorting his poetry. To achieve this, he resorted to deletion, alteration, transformation, and fabrication of verses.

Haeri's motivations for deleting, altering, transforming, and fabricating verses can be framed as follows:

- 1. Religious Ideological Motives:** To eliminate Aref's fiery criticisms of the clergy and religious institutions.
- 2. Political Ideological Motives:** To portray Aref as an anti-Reza Shah and anti-monarchy figure.
- 3. Expedience-driven Motives:** To remove obscenities and harsh language.
- 4. Taste-based Changes and Correction of Linguistic Errors:** Grammatical, logical, semantic errors, and metrical inaccuracies.

Incorporation of Omitted Verses into Fabricated Poems.

The distortions stemming from religious ideological motives are sometimes so intertwined with political ideological motives that they become inseparable. The collected works of other poets like Bahar, Iraj, Lahouti, Farrokhi, Nasim-e-Shomal, and even Mirzadeh Eshqi, as well as other Constitutional-era poets up until today, have seemingly remained unaffected by such massive manipulations. In fact, no poet's

مركز تحقيقات زبان و ادبيات فارسي

Quarterly Literary criticism

E-ISSN : 2538-2179

Vol. 17, No. 67

Autumn 2024

Research Article

work in this century has been so profoundly disordered, nor has an enormous volume of fake poetry been attributed to them. The present study was an attempt to uncover a major literary forgery of the past century. By relying on textual evidence and arguments, it seeks to exclude numerous fabricated poems, which have been falsely attributed to Aref and have infiltrated literary research and studies, from his authentic collected oeuvre.

مقاله پژوهشی

کتابی برساخته به نام آثار منتشر نشده عارف قزوینی!

سعید پورعظیمی*

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۹ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶)

چکیده

در سال ۱۳۲۱ سید هادی حائری (کوروش) مجموعه‌ای از اشعار منتشر شده عارف قزوینی را که پیشتر در کتاب *منتخباتی از دیوان ابوالقاسم عارف* (به‌کوشش سیر دینشاه سلیسیتیر ایرانی) و *عارفنامه هزار* (مجموعه مکاتبات عارف و محمدرضا هزار شیرازی) چاپ شده بود، به‌علاوه چند شعر دیگر تحت عنوان *جلد دوم دیوان عارف قزوینی* در بنگاه بازرگانی گلپهار کرمان (در تهران) منتشر کرد.

حائری در سال ۱۳۷۲ با انتشار کتاب *آثار منتشر نشده عارف قزوینی* تغییر و تحریف و حذف و انواع دگرگونی‌ها در شعرهای عارف را به انگیزه‌های ایدئولوژیک مذهبی، سیاسی، مصلحت‌اندیشانه، تغییرهای ذوقی و رفع خطاها و لغزش‌های زبانی (دستوری، منطقی =

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول)

* s.pourazimi@basu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-5422-0621>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

معنایی) و عروضی دنبال گرفت تا هم انتقادهای آتشین عارف به نهاد و متولیان روحانیت را محو کند، هم از او شاعری ضد رضاشاه و مخالف با نظام سلطنت بسازد، هم هزل و هجاها و سخنان گزنده شاعر ملی را بزدايد و سرانجام بیت‌های محذوف را با تصرف‌هایی خودسرانه در شعرهایی برساخته به کار گیرد.

واژه‌های کلیدی: عارف قزوینی، آثار منتشرنشده عارف قزوینی، سید هادی حائری (کوروش)، متن برساخته، کتاب جعلی

۱. مقدمه

□ خارخارِ وسوسه: جدال بر سر دیوانِ عارف

دیوان عارف قزوینی نخستین بار روز جمعه، اول نوروز ۱۳۰۳ (۲۱ مارس ۱۹۲۴م / ۱۴ شعبان ۱۳۴۲ق) به کوشش صادق رضازاده شفق و سرمایه عبدالرحمان سیف‌آزاد (مدیر نشریه آزادی شرق)^۱ در چاپخانه مشرقی در برلین منتشر شد. تمامی نسخه‌های چاپ برلین دیوان عارف در اندک‌زمانی فروخته شد و سال‌ها نایاب بود. در دهه بیست سیف‌آزاد که امتیاز نشر دیوان عارف را در اختیار داشت آن را «جزوه جزوه به‌طور هفتگی منتشر می‌کرد و آخر سر هم آن‌ها را تجلید کرد و به فروش رساند» (جعفری، ۱۳۸۴: ۷۴۸-۷۵۰). این جزوه‌های بیست‌گانه در بیست و یک جلد و در مجموع ۶۲۸ صفحه از سوی انتشارات مجله نامه ایران باستان منتشر شد. او چاپ برلین را با افزودن شعرها و مطالبی تازه و بهره‌گیری از جلد دوم دیوان عارف قزوینی در چاپخانه تابان تهران منتشر کرد. چاپ این کتاب، به نزاع او با سید هادی حائری (کوروش) کشید. عبدالرحیم جعفری در خاطراتش درباره سیف‌آزاد نوشته: «از طرفداران جدی رضاشاه و حکومت آلمان نازی بود،^۲ مردی بسیار فروتن و درویش‌مسلك و متواضع که با همه

تنگ‌دستی، بزرگواری و گشاده‌دستی و لوطی‌مسلکی، سلامت نفس را از یاد نبرده بود. مردی وطن‌پرست و عاشق ایران بود» (همان‌جا). اما عبدالحسین سپینتا در یادداشت‌هایش نوشته:

دینشاه گات‌های زرتشت را به انگلیسی آزاد ترجمه کرده که با مقدمه‌ای به قلم تاگور در سال ۱۹۲۷ میلادی در لندن چاپ شده و مقدمه مزبور را تحت عنوان «زرتشت که بود و چه کرد» در سال ۱۳۱۱ من در بمبئی ترجمه و به‌طور رساله منتشر کردم که در همان سال نیز جزو کتاب پرتوی از فلسفه ایران باستان که آن هم ترجمه من بود مجدداً منتشر گردید و بعداً نیز مکرراً به نام من در مجله ایران لیگ چاپ و منتشر شد؛ ولی در تهران یکی از مدیران کهن‌سال جراید [عبدالرحمان سیف‌آزاد] این مقاله را بدون ذکر مترجم در سال ۱۳۲۹ در کتاب دموکراسی و آزادی [در] هند و شماره‌های ایران باستان فروردین ۱۳۴۰ و اردیبهشت ۱۳۴۱ منتشر ساخت! (سپینتا، ۱۳۴۱: ۳۴-۳۵).

بنابراین، به‌رغم سخن جعفری، می‌توان گفت سیف‌آزاد چندان هم «سلامت نفس» نداشته است. بزرگ علوی هم او را «یکی از پاچه‌ورمالیده‌های دنیا و مردی هفت‌رنگ» (احمدی، ۱۳۷۷: ۱۰۵) معرفی کرده است. حائری‌نامه‌ای به تاریخ بیست و هفتم آبان ۱۳۲۶ از سیف‌آزاد درباره همکاری‌شان در انتشار *دیوان عارف* منتشر کرد که جمله پایانی آن چنین است: «چون این یک کتاب سیاسی و چاپ آن متجاوز از پانزده هزار تومان هزینه خواهد داشت البته باید اصلاحات مقتضی در آن بشود تا اسباب آبرومندی این اداره و شما گردد.» (حائری، ۱۳۷۲: ۴۹۲) این نامه آشکار می‌کند که سیف‌آزاد چگونه به بهانه‌های مختلف در آثار عارف دست برده است. سیف‌آزاد در مقدمه *دیوان عارف* در همان نخستین عبارات با اشاره به هزل و هجاهای عارف نوشته بود: «می‌بایستی به پاس خدماتش اگر چیزهای ناپسندی هم نوشته و یا سروده نادیده گرفت و

با دیده گذشت به گذشته و آثار پُربها و مهیج آن شادروان و اثرات نیک آن در دوره نهضت ملی مشروطیت ایران نگریست.» (عارف قزوینی، ۱۳۵۶، مقدمه: الف-ب). سیف‌آزاد در جوانی معمم بود و در زمان جنگ جهانی اول به برلین رفت و عمامه از سر برداشت. خودش گفته بود: «وجه مشترک من و عارف این است که در ابتدا معمم بودیم و در انتها ضد روحانی از آب درآمدیم!» (عارف قزوینی، ۱۳۶۴: ۱۳) اما حائری پسر آیت‌الله سید محمد حائری بود و بسیار متشرع؛ بنابراین، با توجه به آنچه حائری در سال‌های بعد منتشر کرد می‌توان احتمال داد حائری عقیده داشته «اصلاحات مقتضی» مورد نظر باید بسیار گسترده‌تر باشد و سیف‌آزاد به دلیل مخالفت با این پیشنهاد، رشته همکاری با حائری را بریده است. سیف‌آزاد در سال‌های ۱۳۳۷، ۱۳۴۲، ۱۳۴۷، ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ دیوان عارف را بازنشر کرد.

حائری ادعا کرده بود کلیات خطی عارف را به سیف‌آزاد سپرده، اما سیف‌آزاد با عهدشکنی نام او را از روی کتاب برداشته و حق‌التألیف را نیز نپرداخته است (همان: ۱۴). حائری با این ادعا سال ۱۳۶۴ دیوان عارف را با نام عارف قزوینی: شاعر ملی / ایران منتشر کرد که دقیقاً همان چاپ ششم سیف‌آزاد است، حتی از نظر شماره صفحات، به‌علاوه چند شعر، نامه و تکبیت و البته با دخل و تصرف‌های دلخواه.

۲. بیان مسئله

سال ۱۳۷۲ انتشارات جاویدان کتابی از حائری منتشر کرد با عنوان فریبده آثار منتشرنشده عارف قزوینی. حائری در این کتاب شعرهایی به نام عارف جعل کرد و سرچشمه انحراف در چاپ دیوان عارف و مطالعات ادبی در حیطه شعر و اندیشه عارف شد. شعرهای برساخته حائری به نام عارف به دیوان‌ها راه یافت و محققان با

استناد به این آثار مجعول درباره عارف داوری کردند. او مطالب و نامه‌هایی از کتاب های *منتخباتی از دیوان ابوالقاسم عارف و عارفنامه هزار* را بدون نام بردن از منابع اصلی و با تغییرات ایدئولوژیک تحت عنوان «منتشر نشده» به کتابش افزود. در ادامه به ارزیابی این کتاب پرداخته شده است.

۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

اهمیت این پژوهش در این است که از یک جعل بزرگ ادبی در قرن اخیر پرده برمی‌دارد و شمار فراوانی از سروده‌های مجعولی را که به نام عارف به تحقیقات و مطالعات ادبی راه یافته با تکیه بر شواهد و استدلال‌های متن‌شناسانه از مجموعه آثار او کنار می‌زند.

۴. بحث و بررسی

۴-۱. این برگ‌های رسوا: به نام عارف، به کام جاعل

از بیست و یک مثنوی کتاب *آثار منتشر نشده عارف قزوینی*، مثنوی نخست پیشتر در کتاب *منتخباتی از دیوان ابوالقاسم عارف* منتشر شده بود، مثنوی دوم به صورت ناقص چاپ شده (صص ۱۴۹-۱۵۱) و بیست مثنوی دیگر (صص ۱۵۲-۱۹۸ و ۲۰۲) سروده عارف نیست. مثنوی‌های دوم (صص ۱۵۲-۱۵۵) و سوم (صص ۱۵۶-۱۵۹) را حائری با استفاده از ابیاتی که از مثنوی دوم حذف کرده، بر ساخته است. باقی مثنوی‌ها نیز یا سروده حائری است یا با استفاده از سروده‌های شاعرانی گمنام سرهم‌بندی شده‌اند. حائری مثنوی بیستم (صص ۱۹۹-۲۰۱) را که عارف از آن با عنوان «خرنامه» یاد کرده با حذف و دگرگونی در این کتاب منتشر کرده است. او مثنوی‌ای به نام عارف جعل

کرده که با روحیات عارفِ ناخوش محضر که در همدان با تَرُش رویی، بیگانه و آشنا را می‌تاراند سازگار نیست، این مثنوی با مطلع:

عارف با یک دو تن از دوستان آمده امروز به یک بوستان

(حائری، ۱۳۷۲: ۱۶۰)

در وصف «چهجهه بلبل و آواز سار و صوتِ دلاویز تار و آب و آبشار و قهقهه کبک و هزار» است و فرم و محتوایش فریاد می‌زند که سروده عارف نیست.

مثنوی هفتم با مطلع:

به ایران‌زمین از چه بازآمدی؟ ز روسیه با برگ و ساز آمدی

(حائری، ۱۳۷۲: ۱۶۳-۱۶۴)

شامل ابیاتی در مغایرت با مبانی فکری عارف است. ستاینده خسروان مقتدر ایران نمی‌تواند سراینده بیت زیر باشد:

منم دشمنِ خونیِ خسروان کز آنان شد ایران چنین ناتوان

سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی از مخالفان سرسخت جمهوریت بود و عارف نیز از مخالفان او و سایر هم‌قطارانش. حاجی آقا جمال از سرکردگان بلوایی بود که پس از انتشار یکی از مثنوی‌های عارف در روزنامه ناهید برپا شد. عارف در مثنوی‌ای که درباره این بلوا سرود با تمسخرِ خرسواریِ حاجی آقا جمال و سوگند به روحِ خِر او با حمله‌ای زهرآگین او را یکی از پیشوایان «نهضت خر» نامید. حائری در مثنوی برساخته اش عارف را دوستدار حاجی آقا جمال جا زد:

موفق نخواهی شد ای بدسگال که بر گردنت هست خونِ جمال

در مثنوی‌ای جعلی در هجو سیدحسن تقی‌زاده با آغاز:

به من کسروی گفت با انگلیس تویی ای تقی‌زاده یار و انیس

(حائری، ۱۳۷۲: ۱۶۵-۱۶۸)

به مثنوی هجوآمیز «بازیگوش نامه» عارف نظر داشته و بر همان وزن و اسلوب بیت هایی جعل کرده است. مصراع نخست این بیت عارف را:

مبین کاین چنین سر به زیرِ پرم در این صحنه من یکه بازیگرم

به این صورت در این مثنوی جعلی تغییر داده و به کار بسته:

مگو پیشوا، مقتدا، رهبرم در این صحنه من یکه بازیگرم

حائری برای مستند کردن این شعر جعلی در پایان شعر نوشته:

تدوین کننده این کتاب از سالیانی دور با عادل خلعتبری و فخر عادل و فرزندان شاعر و فاضل او آمد و رفت خانوادگی و دوستی عمیق و صمیمیت بسیار داشته و در همان سالیان سلطنت رضاخان مثنوی فوق و بعضی اشعار و نامه های عارف را در اختیار این ارادتمند گذاشته که بیش از حد موجب سپاس و امتنان است (حائری، ۱۳۷۲: ۱۶۸).

پرسش این است که چرا این آثار در زمان حیات جمال الدین عادل خلعتبری و همسرش فخر عظمی ارغون (فخر عادل خلعتبری، مادر سیمین بهبهانی) منتشر نشد؟ حائری که در شهوت چاپ کتاب می سوخت چرا باید چند دهه دندان بر جگر می گذاشت و در دهه هفتاد این آثار را منتشر می کرد؟ یک پاسخ شاید این باشد: حائری نمی توانست آثاری مجعول را در زمان زندگی کسانی که اصالت این آثار را به آنها نسبت می داد منتشر کند.

در جعل این مثنوی:

ز تاریخ قزوین بسی داستان شنیدم من از دوره باستان

(حائری، ۱۳۷۲: ۱۷۱-۱۷۲)

نیز به مثنوی «بازیگوش نامه» و مثنوی جنجال برانگیز «بود به عهد صفوی در جهان» نظر داشته است. شباهت این بیت با بیت:

مکرر به گوشِ من این داستان فرورفته از گفتهٔ راستان

آشکار است. مثنوی‌ای با مطلع:

ما گروه مهاجرین هستیم که به این آب و خاک دل بستیم

(حائری، ۱۳۷۲: ۱۸۷-۱۹۱)

که حائری در حاشیه‌اش افزوده: «عارف در این مثنوی خود را کلنل فرض کرده و بیت‌های فوق را از زبان وی گفته» (حائری، ۱۳۷۲: ۱۸۵)، صورت منظوم رسالهٔ دفاعیه است که کلنل پسیان سیزدهم تیر ۱۳۰۰ در مشهد در شرح حال خودش نوشت و در شماره ۹۲۰ روزنامهٔ تهران منتشر شد.^۳ رسالهٔ دفاعیه با این جمله‌ها آغاز می‌شود:

من مهاجر هستم؛ یعنی اجداد من پس از جنگ ۱۲۴۳ هجری و مجزی شدن قفقاز از ایران زیر بار رعیتی خارجه نرفته، خود را به آغوش وطن آباء و اجدادی انداخته‌اند. پدران و پدربزرگان من همه سوگلی‌های رجال نامی ایران مثل میرزا تقی‌خان، امیر حسنعلی‌خان، امیرنظام و غیره بوده‌اند. من خود سال ۱۳۰۹ قمری در تبریز متولد شده و از سن ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۳ در آن شهر ابتدا در منزل و مکتب و سپس چند ماهی در مدرسهٔ لقمانیه به تحصیلات اشتغال داشتم و سپس برای تکمیل تحصیلات به تهران آمده و همان سال داخل مدرسهٔ نظامی شدم (پسیان، ۱۳۰۶، صص ۲۶-۲۸).

و حائری همین سخنان را منظوم کرده:

ما گروه مهاجرین هستیم که به این آب و خاک دل بستیم

چون ز ایران جدا بشد قفقاز شد نیام به سوی ایران باز

خود ز قفقاز جمله کوچیدند تابع اجنبی نگردیدند

بوده اجداد ما همیشه امیر یا اور و همدم امیر کیبیر
 همه بودیم از خواص و عوام محترم در بر امیر نظام
 مولدم خاک پاک تبریزست کاسمان قدر و قهرمان خیزست
 من در آن شهر کرده‌ام تحصیل پس به تهران نموده‌ام تکمیل
 بعد از آن در کلاس‌های نظام خوانده‌ام درس پنج سال تمام

حائری سراسر این مثنوی دروغین را به همین سیاق بر پایه شرح حال کلنل و به نام عارف جعل کرده است.

از سه قصیده این کتاب، قصیده نخست (صص ۲۰۳-۲۰۴) جعلی است و حائری با دستاویز کردن نوحه نویسی عارف در ایام نوجوانی جعل کرده است. قصیده دوم (صص ۲۰۵-۲۰۶) که در هجو سلیمان نظیف است با حذف و دگرگونی چاپ شده و قصیده سوم (صص ۲۰۷-۲۰۹) نیز جعلی است.

در بخش قطعات و مفردات، سه بیت آغازین صفحه ۲۱۰ قطعه نیست؛ بلکه سه بیت از یک غزل عارف است. تکبیت دیگر در همین صفحه بیتی از یکی دیگر از غزل های عارف است. تکبیت‌های دوم و چهارم و ششم صفحه ۲۱۱ و سه تکبیت اول صفحه ۲۱۲ نیز سروده عارف نیست. دو بیتی‌ای که با نام «پیشانی من» در صفحه ۲۱۴ آمده بخشی از یک غزل عارف است. تکبیت نخست ص ۲۱۹ و قطعه‌ای با ردیف «ای زن نادان دهاتی» (ص ۲۱۶) و تکبیت پایانی صفحه ۲۱۷ نیز اثر طبع عارف نیست. باقی شعرها را نیز حائری با تغییرات و حذف‌های ایدئولوژیک در کتاب آورده است.

تصنیف صفحات ۲۲۰-۲۲۱ را نیز حائری احتمالاً با سرمشق قرار دادن تعدادی دیگر از تصنیف‌های عارف ساخته یا اثر طبع کسی دیگر را به نام عارف آورده است.

از بیست غزل کتاب، غزل‌های اول (ص ۲۲۶)، دوم (ص ۲۲۸)، چهارم (ص ۲۳۱)، ششم (ص ۲۳۳)، دهم (ص ۲۴۰)، دوازدهم تا شانزدهم (صص ۲۴۲-۲۴۷) و هجدهم (ص ۲۴۹) جعلی‌اند و نه غزل نیز یا پیشتر منتشر شده یا با حذف و تغییرات به چاپ رسیده است.

حائری غزل نخست را با تقدیم‌نامه «برای حیدرخان عمو اوغلی» و به بهانه حضور عارف در بغداد (مدائن) بر ساخته است. سید حسن مدرس از منفورترین شخصیت‌ها نزد عارف بود؛ اما در غزل دوم می‌بینیم که عارف حامی مواضع مدرس شده است! بیت ششم را نیز با سرمشق قرار دادن این دو سطر عارف ساخته است:

هر که بهر خویش تیشه می‌زند ویلهلم و ژرژ یا که نیکلاست

بیت ششم غزل سیزدهم (ص ۲۴۳) چنین است:

که گفتت چنین و چنان کن و زآن پس هم از اوج مه جای در قعر چه کن
 عارف که زیر و بالای دودمان قاجار را به دشنام می‌گرفت و سراسر شاهان این
 سلسله را خائن به میهن می‌دانست در این بیت جعلی از محمدعلی شاه انتقاد می‌کند که
 چرا فریفته شدی و مجلس را به توپ بستى و از مقامی که در «اوج مه» بود سقوط
 کردی! در بیت پایانی نیز از محمدعلی شاه می‌خواهد از کشور بگریزد و توبه کند!
 به گمانم غزل هجدهم (ص ۲۴۹) را به تقلید از این غزل مشهور فرخی یزدی
 بر ساخته است:

قسم به عزت و قدر و مقام آزادی که روح‌بخش جهان است نام آزادی

(فرخی یزدی، ۱۳۵۷: ۱۸۱)

۲-۴. تاریخ‌سازی برای مکتوبات

حائری همچنین نامه‌های عارف را نیز (صص ۲۵۶-۲۷۸) با دخل و تصرف آورده و برای نامه عارف به زنددخت شیرازی (صص ۲۶۶-۲۶۸) تاریخی نادرست ساخته: «۲۹ آذر ۱۳۰۶». حائری این نامه بی‌تاریخ را بدون ذکر منبع از کتاب *زنددخت: پیشاهنگ نهضت آزادی بانوان ایران*^۴ برچیده. پاراگراف پایانی نامه تاریخش را مشخص می‌کند: منتظر رسیدن مجله دختران ایران بودم؛ تاکنون نرسید. ده پانزده روز پیش به خواندن یکی از روزنامه‌های مرکز مشغول بودم، در آخر مقاله آن معلوم شد نه من تنها از زندگانی خود دل‌تنگم؛ بعضی از ادبا و متفکرین خیلی بیش از اینها دل‌تنگی دارند از اینکه چرا تاکنون زنده مانده‌ام!

نخستین شماره مجله دختران ایران سال ۱۳۱۰ منتشر شده و با تاریخ برساخته حائری، عارف در این نامه چهار سال زودتر از آغاز انتشار خواستار دریافت مجله بوده است! اشاره عارف در این فقره به مقاله «خودکشی» نوشته لطفعلی صورتگر است که پنج‌شنبه، ۱۸ شهریور ۱۳۱۰ در شماره ۱۸۶۶ روزنامه شفق سرخ، (صص ۱ و ۳) طبع شد که امضایی مستعار با نام «بازیگوش» در پای خود داشت؛ بنابراین، عارف منتظر دریافت شماره دوم مجله بوده که در شهریور ۱۳۱۰ منتشر شد؛ زیرا شماره سوم دختران ایران با تأخیری نه ماهه در خرداد ۱۳۱۱ انتشار یافت.

حائری با انبوهی از مطالب و تصاویر مرتبط و نامرتبط بر حجم این کتاب افزوده؛ اما حتی یک برگ سند یا دست‌نوشته از عارف ضمیمه کتاب نکرده و تنها با این توضیح که «شعر حاضر در هیچ‌کدام از چاپ‌های دیوان عارف نیامده و برای اولین بار منتشر می‌شود» خواننده را فریفته است. گذشته از دوری شعرها از اسلوب شعری و فکری عارف، چگونه می‌توان پذیرفت که از ده‌ها شعر منتشر شده در این کتاب حتی

دست‌نوشته یک بیت وجود نداشته باشد؟ چگونه از این ده‌ها شعر حتی یک بیت در روزنامه‌ها یا نامه‌ها و یادداشت‌های عارف دیده نمی‌شود؟ و دقیقاً از همین روست که حائری هیچ سخنی از نحوه دستیابی به این شعرها نمی‌گوید؛ زیرا منبعی وجود نداشت تا او درباره‌اش سخن بگوید. او شاعر بود، دفتر و دیوان داشت و به‌سادگی می‌توانست در آثار شاعران دست ببرد و بُرد. او آگاهانه و با انگیزه‌های مختلف و با تکیه بر ذوق شخصی، دیوان عارف را مغشوش و ویران کرد و با پشت پا زدن به اصالت متن، در کسوت ویراستاری خودسر، لغزش‌های دستوری و وزنی و معنایی شعر عارف را زدود تا برای تمایز بخشیدن به کار و بار خویش بر دامنه اختلافات چاپش با دیگر چاپ‌ها بیفزاید. از زبان عارف رضاخان را کوبید، از مدرّس دفاع کرد، به مصاف ایرج‌میرزا رفت و در مقابل شیوخ شیاد کوتاه آمد و سرانجام از شاعری عصیانی و ناآرام بره‌ای معصوم برآورد. سال‌ها بعد نوشتند: «آثار منتشرنشده عارف قزوینی از اهمیت و ارزش زیادی برخوردار است؛ زیرا بیشترین اشعار انتقادی عارف علیه رضاشاه از طریق مرحوم حائری به دست ما رسیده است»^۵ (نورمحمدی، ۱۳۸۹، مقدمه دیوان عارف قزوینی: ۸). شعرهای مجعول به تمامی دیوان‌های عارف که پس از کتاب آثار منتشر نشده عارف قزوینی طبع شدند رخنه کرد و موجب راه یافتن خطاهای فراوان در مطالعات عارف‌شناسی شد. حائری یکی از جاعلان شعر و کتاب‌سازان در قرن اخیر بود که جنون حذف و تحریف یا چاپ متونی مجعول تحت عنوان «منتشرنشده» داشت. در فصل دوم کتاب افکار و آثار ایرج‌میرزا (صص ۶۱-۹۶) با این سطر و بدون یادکرد منابع شعرهایی به نام ایرج آورد: «اشعاری که در این بخش به طبع می‌رسانیم در دیوان ایرج نمی‌باشد.» (حائری، ۱۳۶۶: ۶۱). که اگرچه شماری از آنها مانند «داشت عباس‌قلی خان پسری» زاده طبع ایرج است؛ برخی دیگر از ایرج نیستند. او در سده

میلاذ میرزاده عشقی نیز بسیاری از ابیات عشقی را حذف، دگرگون و تحریف کرد.^۶ حائری چنان در پیشه‌اش گستاخ و گشاده‌دست بود که گذشته از اموات، حتی زندگان هم از «منتشر نشده‌هایش» امان نداشتند: حبیب یغمایی در شماره‌ای از *شفق سرخ* گلایه کرد که شعری که حائری به نام من نقل کرده سروده من نیست!^۷

۳-۴. انگیزه‌های تصرف

قلاب شهر: اطوار سخن دوزی^۸

عارف در سروده‌هایش به دو نهاد سنتی قدرت در ایران، یعنی نهاد سیاست (سلسله قاجار) و نهاد روحانیت به تندی تاخته و حائری کوشیده تا به انواع فنون، زهر حمله‌های عارف به مشرکان و نهاد روحانیت را بگیرد. همچنین او که از رضاشاه متنفر بود، عزم کرد تا با تحریف شعر عارف از او چهره‌ای ضد رضاشاه ترسیم کند؛ بنابراین، دست به حذف، تغییر، دگرگونی و جعل گشود تا به مقصود برسد. تفکیک این موارد به آسانی میسر نیست؛ زیرا گاه در یک شعر هر سه صورت تصرف را به کار بسته و گاه تغییر و دگرگونی چنان گسترده بوده که در عمل با حذفی کامل مواجهیم. از این سه‌گونه تصرف، دگرگونی و حذف بسیاری از ابیات، در تمامی چاپ‌های دیوان عارف دیده می‌شود؛ اما حائری به جعل شعر نیز پرداخته است. انگیزه‌های حائری از حذف و تغییر و دگرگونی و جعل ابیات را نیز می‌توان چنین صورت‌بندی کرد:

۱. انگیزه‌های ایدئولوژیک مذهبی: پیراستن انتقادهای آتشین عارف به نهاد و

متولیان روحانیت؛

۲. انگیزه‌های ایدئولوژیک سیاسی: بر ساختن چهره‌ای ضد رضاشاه و نظام سلطنت

از عارف؛

۳. انگیزه‌های مصلحت‌اندیشانه: زدودن هزل و هجاها و سخنان گزنده؛

۴. تغییرهای ذوقی و رفع خطاها و لغزش‌های زبانی (دستوری، منطقی) =

معنایی) و عروضی؛

۵. به کار بستن ابیات محذوف در شعرهایی بر ساخته.

انواع تحریف‌های ناشی از انگیزه‌های ایدئولوژیک مذهبی گاه چنان با انگیزه‌های ایدئولوژیک سیاسی در آمیخته که از یکدیگر تفکیک‌ناپذیر شده‌اند؛ زیرا حائری در شماری از بیت‌ها نوک نیزه را از سمت شیوخ به جانب شاه گردانده است.

۳-۴-۱. انگیزه‌های ایدئولوژیک مذهبی و سیاسی

در غزلی با مطلع:

دلی که در خَم آن زلفِ تابدار افتاد چو صعوه‌ای است که اندر دهانِ مار افتاد
(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۱۶۶)

بیت زیر را که اشاره به دار کشیده شدن شیخ فضل‌الله نوری دارد حذف کرده (آثار منتشرشده عارف قزوینی، ص ۲۳۴):

به صوفیانِ خرابات مژده ده امروز که شیخِ شهر، حریفان ز اعتبار افتاد
در غزل دیگر با مطلع:

زُئودِ دی خودی اندر خُمِ شراب زدند نخورده دست به دامنِ انقلاب زدند
(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۰۸)

سه بیت پایانی را حذف کرده است (همو، ۱۳۷۲: ۲۳۴) در غزلی با مطلع:

پندِ ناصح به من از عشقِ بتان دشنام است عقل در منطقۀ عشق، خیالی خام است
(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۳۷)

این بیت‌ها را حذف کرده است:

بعدِ هنگامه آن دورِ تزار، عاشورا
بهرِ ایرانی، هنگامه بی‌هنگام است
سرِ افعی و سرِ شیخ بکویید به سنگ
که در آن سم و در این وسوسه و اوهام است

و در این بیت:

از در خانه زاهد گذری واپس رو
که به هر جایی از آن کوچه نهی پا دام است

مصراع‌ی از حافظ را جایگزین مصراع نخست کرده است: «زاهد از کوچه زندان به سلامت بگذر» (حائری، ۱۳۷۲: ۲۳۰).

در این بیت «حجاب» را به «حباب» بدل کرده و چون بیت را بی‌معنا یافته، در پانویشت افزوده: نسخه بدل: «حجاب مکن» (حائری، ۱۳۷۲: ۲۴۸)

سخن مگوی تو در پرده، پاره پرده ما
به بزم غیر، پس پرده حجاب مکن
(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۳۰)

در همین غزل این بیت‌ها را نیز حذف کرده است:

خدای «اجتنبوا الرجس» گفت من گویم
بخور شراب و جز از شیخ اجتناب مکن
دل است کعبه آمال و مجلس شورا
چو این خراب شد آن کعبه را خراب مکن
ز دستبرد و کیل و وزیر غارتگر
شدی چو لخت، دگر دزد انتخاب مکن
گذاشت بر سر ما صاحب‌الزمان دجال
عمامه دارد اگر پای در رکاب مکن

در غزلی با مطلع:

دل هیچ‌گه ز جور تو دل‌ناگران نبود
بارِ گرانِ عشق تو بر دل گران نبود
(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۱۲)

این دو بیت را حذف کرده است (حائری، ۱۳۷۲: ۲۳۵):

ز اول بنای مجلس آزادی جهان شرمنده‌تر ز مجلس ما پارلمان نبود
 ایران به روزگار تجدّد چه داشت گر مفتی و شیخ و مفت‌خور و روضه‌خوان نبود
 در این غزل:

بگو به شیخ هر آنچه از تو بر مسلمانی رسید، از اثر جهل بود و نادانی
 (عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۲۰)

بیت نخست را به این صورت دگرگون کرده (حائری، ۱۳۷۲: ۲۵۳):

بگو به [شاه ز تو هر ستم به ایرانی] رسید [بیر] اثر جهل بود و نادانی
 و در پانویس نوشته: مقصود محمدعلی شاه است. چون با دگرگونی بیت نخست،
 بیت سوم غزل:

میان اهل دل و شیخنا همین فرق است که داغ ماست به دل داغ او به پیشانی
 بی‌معنی شده و با ساختار معنایی غزل تناسب ندارد و داغ پیشانی از نشانه‌های
 ظاهری شیوخ است نه شاهان، ناچار بیت را حذف کرده است.

این بیت را:

حرامزادگی شیخ بین که کرد حرام شراب و رفت به دنبال صد حرام دگر
 (عارف قزوینی، ۱۳۵۶: ۳۱۵)

به این صورت تغییر داده است (حائری، ۱۳۷۲: ۲۴۱):

حرامزادگی [دل بین] که کرد [حلال] [حرام] و رفت به دنبال صد حرام دگر
 در بیت:

شد مسلمانی ما آلت بازیچه شیخ کیست این آلت از این عالم نادان گیرد؟
 (عارف قزوینی، ۱۳۵۶: ۴۳۶)

«شیخ» را به «شاه» و «عالم نادان» را به «آدم نادان» تغییر داده (جلد دوم دیوان عارف، تهران، بنگاه بازرگانی گلپهار کرمان، ۱۳۲۱، ص ۵۰)؛ اما در عارف قزوینی: شاعر ملی ایران (ص ۴۳۶) صورت صحیح بیت را آورده است.

مصراع نخست بیت:

دوش تحت الحنک انداخته زاهد بر دوش همجو افعی زده می پیچم از اندیشه دوش

(عارف قزوینی، ۱۳۵۶: ۱۰۳)

را نیز چنان تغییر داده تا رضاشاه را نشانه بگیرد: «دوش [دیدم شنل انداخته سردار به] دوش». (عارف قزوینی، ۱۳۶۴: ۲۷۱) در همین غزل، مصراع: «آخر از مهممه موعظه واعظ شهر» را به «[آخر از صحبت و از قصه نقال گذر]» تبدیل کرده و مصراع: «چاره درد چو از گریه شود چشمت کور» را به این شکل تغییر داده است: «[داروی درد چو از گریه فراهم آید]» و مصراع: «باده پنهان مخور، از شیخ نیندیش دگر» را نیز به «[مخور اندوه و ز بدخواه میندیش] دگر» تغییر داده و مصراع: «گو فرود آی دگر از خر شیطان ای شیخ» را به «گو فرود آی [سپس] از خر شیطان [امروز]» تغییر داده است.

در غزلی دیگر این مصراع را: «کار با شیخ حریفان به مدارا نشود» به «کار با [خصم] حریفان به مدارا نشود» (حائری، ۱۳۷۲: ۲۵۰) تبدیل کرده است. در همین غزل این دو بیت را:

در تزویر و ریا باز شد، این دفعه چنان
باید بست پس از بسته شدن و نشود
بس نمایش که پس پرده سالوس و ریاست
حیف بالا نرود پرده تماشا نشود

به این صورت در آورده:

[راه آشوب و دغل] باز شد این دفعه چنان
[بست باید که] پس از بسته شدن و نشود

بس نمایش که پس پرده [مهیاست ولی]
و این بیت را نیز حذف کرده است:
جار و مجرور اگر لغو نگردد ظرفی
و سپس بیت:
تا که عمامه کفن یا که چماق تکفیر
را چنین دگرگون کرده:
تا که [سرپنجه پولادی شیر اوژن ما]
دو بیت بعد را حذف کرده است:
گو به آخوند مصرتر ز مگس زحمت ما
کار عمامه در این مُلک کله‌ورداری است
و سپس این بیت را:
نیست این مردِ ره‌آخرت، این‌ها حرف است
به این صورت تغییر داده:
نیست این مرد [مدارا همه] اینها حرف است
چهار بیت پایانی غزل را نیز حذف کرده است.

دست‌نویس عارف از مثنوی صد و دوازده بیتی‌اش با مطلع:

بود به عهدِ صفوی در جهان رشکِ جنان نصفِ جهان اصفهان

در دست است؛ مثنوی‌ای که نخستین بار ۱۴ آذر ۱۳۰۳ در روزنامه ناهید منتشر شد. حائری در آثار منتشرنشده عارف قزوینی (صص ۱۴۸ - ۱۵۱) بیست و دو بیت نخست این مثنوی انتقادی را آورد و هشتاد و نه بیت دیگر را حذف و با استفاده از ابیات محذوف، چند مثنوی جعل کرد. صورت صحیح بیت بیست و دوم چنین است:

دور رسیدی چو به سلطان حسین دوره شیون شد و افغان و شین
بیتی که خواننده را به خواندن ادامه شعر ترغیب می‌کند، اما حائری با دگرگون
کردن بیت به صورت:

[کاش نبیند به جهان هیچ عین] [دوره دردآور سلطان حسین]
شعر را به پایان برده و مثنوی جعلی را با این توضیح که «این مثنوی تاکنون در
چاپ‌های برلین و ایران در دیوان یا کلیات عارف به طبع نرسیده» (حائری، ۱۳۷۲:
۱۵۲) با این بیت آغاز کرده است:

[سلطنت نکبت سلطان حسین] دوره شیون شد و افغان و شین
بیت سیزدهم مثنوی عارف:
گشت چو همدست قدر با قجر کن فیکون کرد همه سر به سر
را حذف کرده تا در مثنوی برساخته دیگر (صص ۱۵۶-۱۵۹ و این توضیح: «در
چاپ‌های مکرر کلیات و دیوان عارف تا امروز این مثنوی او چاپ و منتشر نشده
است.») برای پیوند دادن دو پاره شعر به کار گیرد. این سه بیت محذوف را:

زد سحر عمّامه شیبخون به تاج تاج نگون بخت شد و آج و واج
گشت قشون منحل و جای قشون لشکر تحت الحنک آمد برون
سنگر تزویر و فرونت ریا شد بتر از مکرِب مالاریا
به این صورت تحریف کرده:

زد [فلکِ شوم] شیبخون به تاج تاج [سرافکنده] شد و [هاج] و واج
گشت قشون منحل و جای [سپاه] لشکر [زن‌های حرم شد به راه]
[اشرف و محمود و گروه دغا] شد بتر از مکرِب مالاریا

و در توضیح بیت آخر به قصد فریفتن خواننده از نسخه‌ای دروغین سخن گفته: «طبق نسخه اشکوری قبلاً بیتی بوده که بعداً عارف آن بیت را به همین ترتیب که ملاحظه می‌فرمایید بازسازی کرده است.» (حائری، ۱۳۷۲: پانویس ص ۱۵۳).

ابیاتی دیگر از هشتاد و نه بیت محذوف درباره فزونی گرفتن ارباب عمایم در عصر صفوی است:

رشت و صفاهان ری و مازندران پُر شد از افواج کلم بر سران
زور چو دیدند به این دسته شد در به رخ کسب و هنر بسته شد

حائری ابیات فوق را در دو مثنوی جعلی با تحریف آورده است:

رشت و [سپاهان] ری و مازندران پُر شد از افواج [جنایتگران]
[جهل ز مجلس یله و رسته شد] در به رخ [علم] و هنر بسته شد

این بیت را:

حجت‌الاسلام زنش را حرام می‌کند، ای مردم خر والسّلام

چنین تحریف کرد:

[غیر ضرر این شه نادان خام هیچ ندیده است وطن] والسّلام

این بیت را نیز بدون تغییر در یک مثنوی جعلی گنجانده:

جمله شدند از پی بیکارگی تا که رسیدند به بیچارگی

و سپس سه بیت زیر را:

هیچ به جز جهل نپرداختند هر گذری مدرسه‌ها ساختند
عربده‌جو در همه جا سر زدی دست به این نغمه مکرر زدی
گرد عمامه چو معطل شدند خلق همه تنبل و مهمل شدند

این گونه دگرگون کرده:

[رشته تـدبیر در انداختند] هیچ به جز جهل نپرداختند
عربده جو در همه جا سر زد [ه] دست به [هر فتنه] مکرر زد [ه]
[خلق دل آزرده و تنبل شدند] [عاجز و تریاکی و مهمل شدند]

در غزلی دیگر این بیت را حذف کرده (حائری، ۱۳۷۲: ۲۳۵):

قحط الرجال گشت در ایران که از ازل گویی که هیچ مرد در این دودمان نبود
(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۱۳)

در این بیت که انتقاد از احمدشاه است:

جز اجنبی و خائن و بیگانه محرمی در آستان شاه مَلک پاسبان نبود
«شاه مَلک پاسبان» را به «خسرو صاحبقران» تبدیل کرده است تا مبادا ستون‌های

شرع انور با ترکیب طنزآمیز «شاه مَلک پاسبان» بلرزد. و در بیت:

در اجنبی‌پرستی ایرانی آن چنان داد امتحان که بهتر از این امتحان نبود
«ایرانی» را به «شاهنشاه» تغییر داده تا نیش انتقاد عارف به ایرانیان وطن‌فروش را در

تن شاهنشاه فرو کند. در ادامه این دو بیت را حذف کرده است:

ز اول بنای مجلس آزادی جهان شرمنده تر ز مجلس پارلمان نبود
ایران به روزگار تجدد چه داشت گر مفتی و شیخ و مفت‌خور و روضه‌خوان نبود

در کتاب عارف قزوینی: شاعر ملی ایران (ص ۲۹۸) تعبیر «شه‌پرستان» را در این

بیت از مثنوی هجو تیمورتاش:

تو ای زشتخو، چون گلیم سیاه شدی حاجب شه‌پرستان و شاه
به «دادخواهان» تبدیل کرد و در ادامه دعای عارف برای بقای رضاخان را حذف

کرده:

درین رشته پایان ندارد سخن به نام شه‌نشاه و نام وطن

همان به که این رشته کوتاه کنم دعا بر بقای شهنشده کنم
و مصراع «شهنشده پرستان درین مردمند» را به «وطن دوستانی در این مردمند» تبدیل
کرد و با تغییر «شهریار» به «این دیار» در بیت:

دعاشان به درگاه پروردگار جز این نیست درباره شهریار

و حذف این دو بیت:

که شه را دهد عمر چندان خدش که هر خائنی را نشانند به جاش
خدایا به ره آر گمراه را صد و بیست سال عمر ده شاه را
آرزوی طول عمر برای رضاشاه را از انتهای این مثنوی زدود و در غزلی دیگر بیت
پایانی را به حاشیه برد (جلد دوم دیوان عارف: ۴۹):

پیشرفت آنچه در این صفحه امیر لشکر کرد از پرتو اقبال رضاخانی کرد
(عارف قزوینی، ۱۳۵۶: ۴۳۴)

اما در عارف قزوینی: شاعر ملی ایران (ص ۴۳۴) بیت در متن غزل آمده است.

در بند پنجم تصنیف «چه شورها...» این سطر را حذف کرده: «وکیل و شیخ و
مفتی، مدرّس است و اهل آرز» و «زبان تُرک» را به «زبان دشمن» تغییر داده است
(حائری، ۱۳۷۲: ۳۸۲-۳۸۵).

۲-۳-۴. انگیزه‌های مصلحت‌اندیشانه

در این بیت:

تا که شد پای عرب باز در ایران ز آن روز خبر خرمی از ساسان نرسید

(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۳۶ بخش تصنیف‌ها)

با تغییر «عرب» به «مغول» و «ساسان» به «ایران» بیت را از معنی و انتقاد اصلی اش تهی کرده است (حائری، ۱۳۷۲: ۲۳۹).

در بیت زیر:

ز این سی کرور «ناخلف» اولاد یکنفر عارف کسی به مثل تو بی خانمان نبود
(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۱۳)

ضبط صحیح کلمه داخل گیومه «کره خر» است که در چاپ‌های مختلف به صورت «ناخلف» تحریف شده، حائری آن را به «مردم این ملک» تغییر داده و زهر کلام را گرفته است (حائری، ۱۳۷۲: ۲۳۵).

حائری پنج بیت از قصیده عارف در هجو سلیمان نظیف را در عارف قزوینی: شاعر ملی ایران آورد و ابیاتی دیگر را با انواع دخل و تصرف در آثار منتشر نشده عارف قزوینی. در این بیت:

نوشته دست قضا حکمتان که محکومید به مرگ، پنجه نشاید فکند با تقدیر
(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۴۷)

با تغییر شناسه جمع فعل به مفرد کوشیده حمله عارف را منحصر به سلیمان نظیف کند نه کل ترکان عثمانی (حائری، ۱۳۷۲: ۲۰۵):

نوشته دست قضا حکمتان که محکومی به مرگ، پنجه نشاید فکند با تقدیر
سه بیت بعد را حذف کرده و سپس در این بیت:

به دولتی که ز چندین هزار سال بدید حوادث و در ارکان او نشد تغییر
با جایگزین کردن «دولتی» به جای «ملتی» که با محتوای این قصیده در تناقض است سخن عارف را تحریف کرده و حتی بیت پایانی قصیده را نیز که در تکریم دولت ایران است حذف کرده:

تو را جسارت توهین به دولت ایران نبود این همه بی‌عرضه گر نبود سفیر در ادامه پس از حذف دو بیت دیگر، «چو سگ» را در این مصراع به «هم ار» تبدیل کرده است: «تو را به کعبه چو سگ راه نیست، تُرکستان». سپس چهارده بیت دیگر را که دربارهٔ مفتضح شدن اسلام به دست تُرکان عثمانی و گفت‌وگوی خیالین پیامبر اسلام و مسیح در این باب است حذف کرده و در این مصراع: «برو به کار خود ای کُرد پا به سر تزویر» کلمهٔ «کُرد» را که ناظر بر کُردن‌سب بودن سلیمان‌نظیف است به «مرد» تبدیل و دو بیت پایانی قصیده را نیز حذف کرده است.

مثنوی «خرنامه» پنجاه و هشت بیت است. حائری این مثنوی را با حذف سیزده بیت و حذف برخی کلمات در جلد دوم دیوان عارف (صص ۸۹-۹۳) آورد؛ اما در آثار منتشرنشدهٔ عارف قزوینی (صص ۱۹۹-۲۰۱) علاوه بر حذف چهل و چهار بیت از این مثنوی ابیات ذکرشده را نیز تغییر داد. مصراع‌های «پی تخریب کله‌های عوام» را به «پی تخریب صرف و نحو کلام»؛ «ای خر از این خران چه می‌خواهی» را به «[حالی از این و آن چه می‌خواهی؟]»؛ «کار یک‌مشت خر بُود معلوم» را به «[کار این مردمان بُود معلوم]»؛ «مؤمن کم خر از برادر نیست» را به «مؤمن [کم‌تر] از برادر نیست» و «گر نبودیم ما ز خر خرت‌تر» را به «گر نبودیم ما ز [دد ددتر] تبدیل کرد و در بیت:

فقط امروز بی‌کله سر ماست هی بزن نعره کربلا غوغاست

(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۵۵)

با تبدیل «کربلا» به «عارفا» ضمن تحریف کلام و حذف ابیات بعدی مثنوی، بیت را به صورت بیت تخلص جا زد.

این بیت را احتمالاً به این دلیل که روح میّت نه با نور تیر چراغ برق، بلکه با توزیع خرما و حلوا نورانی خواهد شد حذف کرده است (عارف قزوینی، ۱۳۲۱: ۴۹):

پرتو نورِ تجدد ز خیابانِ جدید روح امثال خیابانی نورانی کرد
(عارف قزوینی، ۱۳۵۶: ۴۳۴)

این بیت:

که آن غیرِ مرحوم را گرچه تاش بُد رفت تنها از او ماند تاش^۹
را چنین تغییر داد (عارف قزوینی، ۱۳۶۴: ۲۹۹):

که تیمور لنگ ار یکی بود تاش نبود آن یکی، غیر تیمورتاش

پاره‌ای حذف‌ها و دخل و تصرف‌ها که پیشتر بدان پرداختیم در همین حیطه جای می‌گیرد، فی‌المثل بعضی از ابیات محذوف در قصیده هجو سلیمان نظیف یا مثنوی هزل‌آمیز «خرنامه».

عارف در مثنوی «بازیگوش‌نامه» ابیاتی در هجو بهار سرود. حائری این ابیات را حذف کرد. غزلی در استقبال غزل وثوق‌الدوله سروده بود.^{۱۰} حائری در عارف قزوینی: شاعر ملی ایران به ذکر یادداشت این غزل اکتفا کرد، اما در آثار منتشر شده عارف قزوینی (ص ۲۱۷) با حذف بیت نخست، دو بیت بعد را به این صورت تغییر داد و به زعم خود کاری اخلاقی کرد:

ای برده هرچه بود به دزدی و خلق را محتاجِ قرصِ نانی و قدری پیاز کن
ای دست داده دامنِ عصمت به نفع غیر با دیگران به مهر، ز ما احتراز کن
اما حائری که مصداق ضرب‌المثل «دروغ‌گوی کم‌حافظه» بود فراموش کرد که در صفحه ۳۳۵ کتابش دو بیت از این غزل در ضمن یکی از مقالات، درست عین سخن عارف آمده است.

مصراع دوم این بیت را:

مادر دهر اگر مثل تو دختر زاید بی‌پدر باشم اگر مادر و دختر نکنم

(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۱۶۵)

در کتاب عارف قزوینی: شاعر ملی ایران (ص ۱۸۷) به صورت «بی پدر باشم اگر حرمت مادر نکنم!» بی معنا کرد.

عارف در پایان یکی از غزل‌هایش در تهنیت انتشار مجله دختران ایران نوشت:

دلِ عارف چو هر جای است جانِش همان برخی آذربایجانِش
(عارف قزوینی، ۱۳۵۶: ۵۲۷)

حائری صفت «هرجایی» را برای «دل» و «جان» عارف نامناسب تشخیص داد و بیت را به حاشیه برد (جلد دوم دیوان عارف، ص ۵۶)؛ اما در عارف قزوینی: شاعر ملی ایران (ص ۵۲۵) بیت را در متن غزل آورد.

۳-۳-۴. تغییرهای ذوقی و رفع خطاها و لغزش‌های زبانی (دستوری، منطقی) =

معنایی و عروضی

نمونه‌هایی از درازدستی حائری به دیوان عارف در مقام ویراستاری افسارگسیخته از این دست است:

- «دل هیچ‌گه ز جور تو دل‌ناگران نبود» ← «دل [از تو هیچ‌گاه به آه و فغان] نبود»
- «دل‌م گرفته، من از دل گرفته‌تر چه کنم» ← «[ز دل گرفته‌تر از خود چه عایدم گردد؟]»
- «شلی چو موی ز باریک‌بینی ای عارف» ← «شلی چو موی ز باریک‌بینی [از این پس]»
- «رسید هر که ز دزدی به مقصدی عارف» ← «[رسید هر که [در آخر] به مقصدی عارف»
- «خیال و فکر و غم و غصه، خون دل، غم عشق» ← «[خیال و خودخوری و غصه و مصائب عشق]»
- «چو دید نادر از جان گذشته‌تر از خویش» ← «[ز جان گذشته‌تر از خود تو را چون نادر دید]»
- «آن دل که از تو بازگرفتم به پیش سگ» ← «[من آن دلی که از تو گرفتم] به پیش سگ»

- «آن کس که در قمار در این دور روزگار» ← «آن کس که در قمار در این [دوره حیات]
- «نگفته بهتر امر محال نتوان گفت» ← «نگفته [خوب تر] امر محال نتوان گفت»
- «نهان به پرده کن اسرار عشق، یک سر موی» ← «نهان به [پرده] اسرار عشق یک سر موی»
- «که به خود باز بود جای تو در هر آغوش» ← «[خود] به خود باز بود جای تو در هر آغوش»
- «این قبا دوخته شد بهر من خانه به دوش» ← «[کز ازل] دوخته شد بهر من خانه به دوش»
- «به روزگار تو یک روز خوش به کس نگذشت» ← «به روزگار تو یک روز خوش [ندید کسی]
- «که در شکنجه اندیشه‌ها خمار نشد» ← «که در شکنجه [اندیشه‌ها] خمار نشد»
- «به پای گلبن نومیدی ات کسی نشست» ← «به پای گلبن [نومیدی تو کس] نشست»
- «به این قرار نمی ماند این قرار نشد» ← «[به یک] قرار نمی ماند این قرار نشد»
- «فکنده از چه پی صید مرغ خانه کمنده؟» ← «[فکندی] از چه پی صید مرغ خانه کمنده؟»
- «نهال مردی و مردانگی چنان شد خشک» ← «[نهال مردی و مردانگی چنان] خشکید»
- «که بی لجام کس از وی زمامدار نشد» ← «که بی لجام [چو او کس] زمامدار نشد»
- «چه دولتی است چو او خودسری به بار نشد» ← «چه دولتی است [که خودسر چو او به کار نشد]
- «با من این روح سبک سیر گرانجانی کرد» ← «[با من این روح] سبکسر چه گرانجانی کرد»
- «برای وطن آن کسی سوخته است» ← «[به راه] وطن آن کسی سوخته است»
- «عارف هر شعر تو صدگونه معما دارد» ← «[عارف] شعر تو صدگونه معما دارد»
- «در اشتباه گذشت عمر من یقین دارم» ← «در اشتباه [یشد] عمر و من یقین دارم»
- «نیند آگه کاین غوطه بر حباب زدند» ← «[نه آگهند که این] غوطه [در شراب] زدند»
- «فقط مانده در یاد من این مثل» ← «[کنون] مانده در یاد من این مثل»
- «همه روزه خرم بِلدت خط سیر» ← «چه خوش بود هر روزها خط سیر»
- «کشیدی تو اندر خیانت به ننگ» ← «[کشاید] تو اندر خیانت به ننگ»
- «دچار کشمکش و شر و فتنه‌های زمین آن» ← «[دچار کشمکش و شر و فتنه] خواهی بود»

● «چو گنجشک از دیدنِ جغد و بوم» ← «چو گنجشک از دیدنِ [روی بوم]

● «از تخمِ مغول وز نژادِ تبار» ← «از تخمِ حرام مغول یا تبار»

این بیت را:

گریم ز دستِ هجر از آن ملتَم که هیچ کارش به غیرِ گریه و آه و فغان نبود

(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۱۲)

به این شکل تغییر داده است:

[گریم ز جورِ هجر که دل در فراقِ یار] کارش به غیرِ [نالهِ] و آه و فغان نبود

(حائری، ۱۳۷۲: ۲۳۵)

بیت:

من در این غم که سکندر ز چه ایران آمد تو به فکری ز چه بر چشمهٔ حیوان نرسید

(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۲۲۵)

را نیز به این صورت تغییر داده است:

[گفتم اسکندرِ دون از چه به] ایران آمد [گفتی افسوس که] بر چشمهٔ حیوان نرسید

(حائری، ۱۳۷۲: ۲۳۹)

بیت:

آنکو به زندگیش معیشت ز خونِ دل وز بعدِ مرگِ خویش ندارد کفنِ منم

(عارف قزوینی، ۱۳۰۳: ۵ تصنیف‌ها)

را به این صورت تصحیح کرد:

آن‌کس که در زمانه معیشت ز خونِ دل کرده است و بعد مرگ ندارد کفنِ منم

(عارف قزوینی، ۱۳۲۱: ۹۳)

بیت:

دیگر ز ترسِ عارف و مینا و مینوآش یک بی‌صفت عبور از این کو نمی‌کند

(عارف قزوینی، ۱۳۵۶: ۲۸۵)

را به این صورت تصحیح کرد:

دیگر [به سوی] عارف و مینا و مینوآش [معلوم نیست بهر چه کس رو نمی‌کند]

(عارف قزوینی، ۱۳۲۱: ۵۲)

و در حاشیه این بیت، صورت دیگری از آن ساخت:

دیگر ز طرف عارف و مینا و مینوآش یک باصفت عبور از این سو نمی‌کند

در مثنوی هجو تیمورتاش این بیت‌ها را:

ز کار تو ای کاشکی خائنین بگیرند سرمشق من بعد ازین

به میدان بی عفتی یگه‌تاز نمی‌دیدى هرگز نشیب از فراز

درین قسمت آنچه از تو بشنیده گوش چه گویم، چو داند خداوند هوش^{۱۱}

به این شکل تصحیح کرد:

ز پایان تو کاشکی خائنین بگیرند عبرت در این سرزمین

به میدان بی عصمتی یگه‌تاز نبودى به فکر نشیب و فراز

ز بدکاری‌ات آنچه بشنیده گوش نگویم که داند خداوند هوش

(عارف قزوینی، ۱۳۶۴: ۲۹۷-۲۹۸)

این قطعه را:

ای محترم مدافع حریتِ عباد ای قائدِ شجیع و هوادارِ عدل و داد

کردی پی سعادتِ ایران فدای جان پاینده باد نام تو روح تو باد شاد^{۱۲}

به این صورت تصحیح کرد:

ای محترم مدافع حریتِ عباد ای قائدِ شجاع و هواخواه عدل و داد

کردی پی سعادتِ ما جان خود فدا پاینده باد نام تو روح همیشه شاد

(عارف قزوینی، ۱۳۶۴: ۲۲۲)

۵. نتیجه

در دیوان بهار، ایرج، لاهوتی، فرخی، نسیم شمال و حتی عشقی و دیگر شاعران عصر مشروطه تا امروز این مایه تصرف نشده و آثار هیچ شاعری در این قرن این چنین پریشان و زیر و زبر نگشته و حجم انبوهی شعر ناتندرست به نامش سکه نخورده است. اگرچه حائری در سده میلاد میرزاده عشقی ضبط صحیح بسیاری از سروده‌های عشقی را بر هم زد؛ محققان از چاپ علی اکبر مشیرسلیمی بهره می‌برند و صورت‌های برساخته حائری در اوراق همان کتاب مدفون شده‌اند. پس از آثار منتشر نشده عارف قزوینی، تحریفات و جعلیات حائری به تمامی چاپ‌های دیوان عارف راه یافت و تحقیقات درباره زندگی و شعر عارف را مخدوش و در مواردی بی‌اعتبار کرد. حائری دوستدار عارف بود، اما او را به روایت خودش می‌خواست: بر زبان شاعر ملی ایران نمی‌بایست کلامی گزنده و عصبیانی می‌گشت، نه دشنامی به کسان و کائنات و نه طعنه‌ای کشنده به حاملان خرقه و دستار. عارف مقبول می‌بایست بی‌لغزش‌های زبانی سخن می‌گفت و خصم رضاشاه بود؛ پس آن قدر ریخته‌های قلمی او را «برید و درید و شکست و ببست» تا روایت شخصی‌اش را از او ساخت و شاید هرگز فکر نمی‌کرد پس از سه دهه پرده از کار برافتد و پیش خلق رسوا شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. سیف آزاد مدیر این نشریه ضدانگلیسی چندزبانه (فارسی، آلمانی، عربی، انگلیسی و فرانسوی) بود.
۲. او حتی مدتی به اتهام جاسوسی برای آلمان‌ها به هند تبعید شد.
۳. شرح حال کلنل محمدتقی خان پسیان (به قلم چند نفر از دوستان و هواخواهان آن مرحوم) (۱۳۰۶). برلین: چاپخانه ایرانشهر. صص ۲۶-۴۵.
۴. طلعت بصری (۱۳۴۶). تهران: کتابخانه طهوری. صص ۳۱-۳۲ و تکرار در صص ۱۷۸-۱۷۹.

۵. البته پس از چاپ این مقاله ایشان به سیاق مرسومش با اسالیب نوظهور سلخ و انتحال، بدون نام بردن از این مقاله، تغییر موضع خواهد داد، سروده‌های مندرج در آثار منتشر نشده عارف قزوینی را «طبق تحقیقات شخصی خود» جعلی خواهد خواند و از دیوان عارفش خواهد روفت؛ همچنان‌که پس از چاپ مقاله «این عمارت نیست؛ ویران کرده‌اند» (آینه پژوهش، سال سی‌ام، شماره ششم، بهمن و اسفند ۱۳۹۸، شماره ۱۸۰) نامه‌های عارف قزوینی را بدون هیچ اشاره و ارجاعی از روی مقاله من تصحیح و منتشر کرد و در پاسخ به اعتراض‌ها گفت: «چطور به مقالاتی ارجاع دهم که نامشان «این عمارت نیست؛ ویران کرده‌اند» یا «ای امان از این امانت‌خوار» است!؟
۶. در دو مقاله به نقد کتاب *افکار و آثار ایرج میرزا و سده میلاد میرزاده عشقی* پرداخته‌ام. محمدعلی سپانلو یادداشتی کوتاه با عنوان «عشقی را دوباره کشتند» در نقد کتاب *سده میلاد میرزاده عشقی* نوشت و نمونه‌هایی از تحریف‌های حائری در شعرهای عشقی را نشان داد (بنگرید به: *آدینه*، شهریور ۱۳۷۳، شماره ۹۴-۹۵، ص ۳۵).
۷. این یادداشت حبیب یغمایی را خودم در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در یکی از مجلدهای صحافی شده شفق سرخ دیدم؛ اما متأسفانه آن روز نتوانستم از آن صفحه عکس بگیرم و تاریخ و شماره روزنامه در خاطر من مانده است.
۸. «سخن‌دوز» را در برابر «جاعل سخن» و «مُحَرِّف» ساخته‌ام.
۹. سعید پورعظیمی، تصحیح دیوان عارف قزوینی و تحقیق در احوال وی (رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، ۱۳۹۷)، ص ۲۲۶.
۱۰. عارف قزوینی (۱۳۰۳)، صص ۲۷۰-۲۷۱.
۱۱. تصحیح دیوان عارف قزوینی و تحقیق در احوال وی، ص ۲۲۴.
۱۲. همان، ص ۳۴۰.

منابع

- احمدی، حمید (۱۳۷۷). *خاطرات بزرگ علوی*، تهران: دنیای کتاب.
- پسیان، محمدتقی (۱۳۰۶). *شرح حال کلنل محمدتقی خان پسیان* (به قلم چند نفر از دوستان و هواخواهان آن مرحوم). برلین: چاپخانه ایرانشهر.

- پورعظیمی، سعید (۱۳۹۷). تصحیح دیوان عارف قزوینی و تحقیق در احوال وی، رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه خوارزمی.
- جعفری، عبدالرحیم (۱۳۸۴). در جستجوی صبح. تهران: روزبهان.
- حائری (کوروش)، سید هادی (۱۳۶۶). افکار و آثار ایرج میرزا. تهران: جاویدان.
- حائری (کوروش)، سید هادی (۱۳۷۲). آثار منتشرشده عارف قزوینی. تهران: جاویدان.
- سپنتا، عبدالحسین (۱۳۴۱). اشعار عبدالحسین سپنتا، گردآورنده: گوهرتاج سپنتا. اصفهان: چاپخانه امامی.
- عارف قزوینی، ابوالقاسم (۱۳۰۳). دیوان میرزا ابوالقاسم عارف قزوینی، به کوشش صادق رضازاده شفق. برلین: چاپخانه مشرقی.
- عارف قزوینی، ابوالقاسم (۱۳۲۱). جلد دوم دیوان عارف، به کوشش سید هادی حائری (کوروش). تهران: بنگاه بازرگانی گلپهار کرمان.
- عارف قزوینی، ابوالقاسم (۱۳۵۶). کلیات دیوان عارف قزوینی، به اهتمام عبدالرحمان سیف آزاد. تهران: امیرکبیر.
- عارف قزوینی، ابوالقاسم (۱۳۶۴). عارف قزوینی: شاعر ملی ایران، به کوشش سید هادی حائری (کوروش). تهران: جاویدان.
- عارف قزوینی، ابوالقاسم (۱۳۸۹). به کوشش مهدی نورمحمدی. تهران: سخن
- فرخی یزدی، محمد (۱۳۵۷). دیوان فرخی یزدی، تصحیح حسین مکی. تهران: امیرکبیر.
- آدینه، شهریور ۱۳۷۳، شماره ۹۴-۹۵، ص ۳۵.

References

- Ahmadi, A. (1998). *khāterāt-e Bozorg Alavi*. Tehrān: Donyaye Ketab. [in Persian].
- Pesiān, M.T. (1928). *Sharhe Hāle Colonel Mohammad Taqi Pesiān, Berlin: Irānshahr*. [in Persian].
- Pourazimi, S. (2019). *Tashih-e Divān-e Aref Qazvini Va Tahqiq Dar Ahvāle Vey*. (Ph.D Thesise). [in Persian].
- Jafari, A. (2006). *Dar Jostojoye Sobh*. Tehrān: Rozbehan. [in Persian].

- Hāeri (Korouh), S.H. (1987). *Afkār Va Asār-e Iraj Mirzā*. Tehrān: Javidān. [in Persian].
- Hāeri (Korouh), S.H. (1993). *Asār-e Montasher Nashodeye Aref Qazvini*. Tehrān: Javidān. [in Persian].
- Sepentā, A. (1962). *Ashar-e Abdolhosein Sepentā*, By: Gohartāj Sepentā. Isfahān: Emāmi. [in Persian].
- Aref Qazvini, A. (1924). *Divān-e Aref Qazvini*, Tashihe: Sādeq Rezāzādeh Shafaq. Berlin: Mashreqi. [in Persian].
- Aref Qazvini, A. (1942). *Jelde Dovvom-e Divān-e Aref Qazvini*. Tashihe: Sayyed Hādi Hāeri (Korouh). Tehrān: Bongāhe Bāzargāni Golbahār. [in Persian].
- Aref Qazvini, A. (1977). *Divān-e Aref Qazvini*, Tashihe: Abdolrahmān Seif Azād. Tehrān: Amirkabir. [in Persian].
- Aref Qazvini, A. (1985). *Aref Qazvini: Shāer-e Meliye Irān*, Tashihe: Sayyed Hādi Hāeri (Korouh). Tehran: Javidan. [in Persian].
- Aref Qazvini, A. (2010). *Divān-e Aref Qazvini*, Tashihe: Mehdi Nourmohammadi. Tehrān: Sokhan. [in Persian].
- Farrokhi Yazdi, M. (1978). *Divān-e Farrokhi Yazdi*, Tashihe: Hossein Makki. Tehrān: Amirkabir. [in Persian].
- Adineh*. (sep. 1994). No. 94-95. [in Persian].

